

BARTA JÁNOS

A MESTER NYOMÁBAN

(Horváth János nyolcvanadik születésnapjára.)

1.

Emlékeim több mint negyedfél évtizeddel ezelőttre nyúlnak vissza. Az Eötvös-Kollégium magyarszakos tanárjelöltjei, akik az órákról már ismerték Horváth János módszerét és alapelveinek, szintetikus eredményeinek egyrészét is — akik az egyetemen még Beöthy, az egyre szűrkülő Négyesyt és a pályája végén álló Riedlt hallgatták, vizsgáikra pedig Pintér kézikönyveinek addig megjelent köteteiből készültek — ezek a részben harcteret járt, részben legalább a forradalmakat és a Monarchia összeomlását megért fiatalok, akik közül egynéhányan titokban a jövő nagy tudós vagy nagy költő képét ápolgatták magukban — amikor szaktudományról, tanulásról, dolgozatokról volt szó, érezhetően két csoportra oszlottak. A könyvmoly-szerű, könyvtárasztalok mellett remetéskedő, szorgalmasan jegyzetelő és kivonatoló típusnak nem volt nagy becsülete a szakosok szűk köreiből, még azért sem, ha a vizsgáit kitűnően tette le ; a szóvivők azok voltak, akiket most utólag legtalálhatóbban „intuitív irodalmárok”-nak neveznék el: akik rajongva olvasták kedves íróikat, akik a világirodalom divatos nagyjait is ízlelgették, de esküdt ellenségei voltak az „analízis”-nek, a filológjának, s kalauzul valami irracionális, beleérző megértést voltak csak hajlandók elfogadni. A kollégiumnak ez időben kissé lanyhuló vezetése kedvezett a tanulmányaikban és életmódjukban is lazább, rendszertelenebb intuitíveknek ; hangjuk még élesedett akkor, amikor Riedl helyére Császár Elemér került, s a hazai konzervatív irodalom kezdte önmagát a Napkelet folyóiratban újjászervezni. Itt az ellentét már Horváth János személyét is érintette, akiről úgy tudtuk, hogy a címében is tüntetően „Nyugat”-ellenes folyóirat tanulmány- és kritikai rovatát vezeti ; a kibontakozó Horthy-korszak iránti erős politikai fenntartások sem kedveztek annak, hogy a Napkelet a kollégium ifjúságában népszerű legyen.

Persze a kollégium maga csak parányi része volt a magyar közélet akkori tengerének, s jórészt annak hullámai gyűrűztek benne tovább. Amikor Horváth János Petőfi-könyve megjelent, megszólaltak az irodalmi közélet intuitívjei is ; Szabó Dezső a „Panasz” c. kötetében, Földessy Gyula egy, nyomtatásban a Nyugat-ban közölt előadásában intézett egyáltalán nem kíméletes hangú támadást ellene. Mohó olvasmányai lettek ezek a kollégiumi ellenzékek, amely a maga igazolását látta bennük. Azután jöttek azok az évek, amelyek szétszórták a nyugtalan korszak nyugtalan nemzedékét ; ki oklevéllel, ki félbenmaradva, kikertültünk a kollégiumból, s helyünkbe lassan-lassan mások jöttek, akik akármilyen, de mégiscsak szilárdabb alapokról indultak, s könnyebb volt konszolidálniuk lenniük. Horváth János 1923 nyarán az egyetemre került ; miután előbb Császár Elemér előretörését nem sikerült megakadályozni, Négyesy vállalta, hogy átmegy a Beöthy halálával megüresedett esztétikai

tanszékere, hogy Horváth János meghívását a maga irodalomtörténeti tanszékére lehetővé tegye.

A harcok pedig, amelyeknek akart vagy akaratlan részese volt, más szintérré tevődtek át, és más, új jelszó alatt folytak tovább. Az 1922-ben megindult *Minerva*, s benne Thienemann beköszöntő cikke (*A pozitívizmus és a magyar történettudományok*) az erők új csoportosulási kísérletét jelezte. Most már nem költők és intuitív próféták lázadozásáról volt szó. A pozitívizmusnak, különösen a pozitívizmus epigonjainak meddősége az öregebb irodalomtörténeteszek finomabb érzékű tagjait is nyugtalanította; miután kritikánk éveken át udvarias bókokkal és a nagy rendszerezőnek kijáró elismeréssel fogadta Pintér Jenő kötetait, az 1922-ben megjelent kétkötetes „tudományos rendszerezés”-sel kapcsolatban Négyesy végre követte tudós lelkiismerete szavát, s az 1923-as Egyetemes Philológiai Közlönyben meggyőző erővel mutatott rá a mű koncepciótlanságára, esztétikai sekélységére. Thienemann pedig már egy fiatal tudós-csoport nevében beszélt, amelynek pályája — esetenként — megindult az első világháború előtt, újszerűségük és rokon célkitűzéseik azonban most váltak tudatossá; minden bizonnyal a német tudományban végbement csaknem egyidejű fordulat is befolyásolta őket. A „szellemtörténet” lett az új jelszó, amelynek zászlaja alatt megindult a harc a pozitívizmus és filologizmus bizony elég szilárd hadállásai ellen. A *Minerva* első évfolyamain Horváth János nevét társszerkesztőként olvashattuk; mi akadályozhatta meg a tudományos közvéleményt, a pozitívizmus hasadtabellekű képviselőit, vagy pláne a zurnalisztikát abban, hogy benne a „szellemtörténeti irány” egyik fő képviselőjét lássa? Pedig a „szellemtörténész” elnevezés hamar vett fel peioratív melléköngét; elég hamar fölmerült a vád, és nem is mindig alaptalanul, hogy az új irány a tények megvetésére, tudományos felelőtlenségre, szubjektívizmusra nevel. Természetesen a történetíró számára akad eloszlatható tévedés elég. Az is kérdés: mennyire és meddig alkottak viszonylag is egységes tábor azok, akiket annak idején szellemtörténeteseknek neveztek; azt meg már éppen nem szabad hinnünk, hogy az irodalomtörténetírásban a „szellemtörténet” a pozitívizmus bástyáit lerombolta volna. A régi irányzatnak jelentős képviselői dolgoznak még a huszas-harmincas években, s komoly pozíciókat tartanak kézben (Dézsi, Tolnai Vilmos, Badics, Császár stb.); az Irodalomtörténeti Közlemények hasábjait a szerkesztő Császár Elemér gondosan távol tartja az új iránytól; fiataljait céltatosan válogatja össze, s vannak más fórumok és pozíciók is, amelyek elérhetetlenek annak, akit szellemtörténésznek bélyegeztek.

Az idő azonban haladt; az egyetemen egyik évjárat a másik után került ki Horváth keze alól; az egykor viharokat keltett Petőfi-kötetet új munkák követték (*A magyar irodalmi népiesség*, s a meginduló nagy történeti szintézis kötetei); az ember és az életmű egyre nagyobb arányokban fölébenőtt a tudományos és tudománypolitikai harcoknak, fölébenőtt annak is, hogy akárminő divatos tudományos irányzat címkéjével jelöljék meg. Hallgatói szétszéledtek az országban, s középiskolai katedrákról, igazgatók, főigazgatók, felügyelők és értekezési elnökök Beöthy túljutni nem akaró konokságával küzdve hirdették, tanították azt, aminek ők a szélesebb nyilvánosságot megelőzve már részeseivé, tanúivá lettek: Horváth János újszempontrú irodalmi szintézisét. Mert hiszen erről és nem csekélyebbről volt szó. Egy páratlan arányú tudományos kísérlet az, amely kibontakozott, s amelybe az avatottakon, egykori tanítványain túlmenően a nagyközönség elég későn nyert igazi bepillantást: amikor 1956-ban az egykori egyetemi előadások legfontosabbjai a *Tanulmányok*-kötetben megjelentek. Azok, akik benne a huszas évek fogalmai szerinti „szellemtörténész” vártak, meghökkentek a népiesség-könyv filológiai adat-tömegén és teljességre törekvő tényfeltáró szorgalmán; ma már látjuk, hogy a lelkiismeretes tényfeltárással párhuzamosan haladt azoknak a végső elvi alapoknak és szintetikus, fejlődési szempontoknak keresése is, amelyek a konkrét adatok sokaságát önmagából érthető történelmi folyamattá szervezik át. Mindnyájunk előtt itt állnak már a „magyar irodalomismeret”-nek, Horváth rendszerének maga-kidolgozta elméleti alapfogalmai és történelmileg rendező szintetikus kategóriái. Tudományos köreink néhány

évvél ezelőtti elfoglaltsága is eltűnt már, amely — egyeseknél talán csak tanácsstalanságból — hajlandó volt mellőzni azt az életművet, amely egy negyedszázadig eleven hatóerő volt az egyetemen, s ma is az még a tanítványok seregében. Az ünnepi megemlékezés legigazibb tartalma az lesz, ha megpróbáljuk ezt a rendszert végre a maga egészében szemünk elébe idézni, alapfogalmait és kategóriáit kritikailag megvizsgálni, s amennyire ezt egyszeri, igénytelen kísérlet elérheti, legalább rámutatni bennük arra, ami irodalomtörténetírásunk jelene és jövője számára eleven hatóerőként fog továbbélni. A szavak pátosza helyett ünnepeljünk, Hozzá is illőbben, az értelem keresésének pátoszával.

2.

Elindulása az európai szellem történetének egyik legkritikusabb, s talán éppen ezért érdekes időszakába esik. Amikor tudományos-világnézeti értelemben eszmélkedni kezd — a millénium és a századforduló táján — az előző évtizedek nagy művészi hatalmassága: a naturalizmus, már halott; sőt folyamatban van mindaz, amit az irodalomtörténészek anti-naturalista reakciónak neveznek; tudomány és filozófia csalódott a pozitívizmusban, s a vezető elmék és a közönség is tele van nyugtalan áhítozással: emberibb, mélyebb, igazibb világnézetet keresnek. Valamennyit közvetlenül látnia kellett ebből abban az esztendőben, amelyet Párizsban, az École Normale Supérieure-ben volt alkalma eltölteni; érdekes volna ennek az esztendőnek irodalmi mozgalmait, a párizsi kohó vagy fényforrás lángjait közelebről is feleleveníteni: Barrès, Bergson, Bourget, France, Gide, Maeterlinck fénykora ez, de Zola még él és Verlaine, Mallarmé csak néhány esztendeje halott. A közvetlen jelennél talán jobban hatott rá Brunetiére hadjárata a naturalizmus ellen; az újromantika, a szimbolizmus megszületése előtt vagy ezzel talán egyidőben látszólag pusztában kiáltó szó volt az eszményítő realizmusnak az angolokon (Eliot) orientálódó propagandája — de a fiatal magyar tudósjelöltben tartósabb nyomot hagyhatott.

Mert ne hagyjuk figyelmen kívül, hogy benne olyasvalaki tanult Párizsban professzoroktól és az élő irodalomtól, aki itthon előbb Gyulai tanítványa volt és minden bizonnyal Beöthy Zsolt irodalomelméleti és esztétikai előadásaival is foglalkozott; aki körül itthon a pozitívista irányú tárgy történeti és összehasonlító irodalomtörténeti kutatás virágzott és foglalkoztatta egy éppen felszűrődő tudós nemzedék koponyáit. Úgy képelem, hogy Beöthy, aki pedig akkor pályája delelőjén állt, inkább kiábrándította. Furcsa elmélet volt az, amely programjában a fő pozitivistára, Taine-re és környezet-elméletére is hivatkozott, mire aztán gyakorlat lett, kiszűrte belőle mindazt, ami egzakt, ami, ha természettudományos is, de legalább konkrét, ami pedig megmaradt, azt egy — illuziósan romantikus alapfogalmakra („nemzeti szellem”) épített — hazafias hevület és kritikátlan retorika szolgálatába állította. (L. Beöthy: *Az irodalomtörténet elmélete*, I. 69—92. Magyar Irod. Ritk. 51.) Mindezt kellett, hogy kezdettől fogva idegennek érezze magától; józan, a valóság talajához ragaszkodó igénye azonban erős támogatást kaphatott az összehasonlító-filológiai iskolától, amelynek ténytisztelét és az absztrakcióktól való irtózását mindig megtartotta a maga normái között. A legélőbb, saját törekvéseivel és eszményeivel leginkább összehangzó hagyomány mégis Gyulai volt — talán nem is a professzor Gyulai, hanem mindaz, amit az ő személye jelentett: a Petőfire, Aranyra, Keményre való támaszkodás, a bennük különböző változatban testet öltött magyar költő-típus ideállá-emelése; konkrét állásfoglalás az esztétika döntő kérdéseiben: tanulmány és tehetség, műfaji jellegek erős hangsúlyozása, érületi ihlet, művészet és erkölcs, művészi igazság és konkrét életvalóság viszonya stb. Mindez, kint a nyilvánosság előtt, kétszeresen is nem volt élő hagyomány: az Akadémia, a tudományos körök, a hivatalosan elismert írók és költők már csak a betűjét őrizték, vagy talán még azt se, inkább csak formuláit; az élő irodalom pedig, hosszas készülődéssel, már érlelte azt a mozgalmat, amely hamarosan, viukáni erővel kirobbanva, egy ideig kérdésessé teszi az Arany—Gyulai-féle irodalomszemlélet-

nek csaknem valamennyi lényeges elvét. Talán már önmagában is nagyság jele : ebben a korban ezt a hagyományt úgy hordozni magában, hogy egykor élő hatóerővé tudjuk megint változtatni.

Van azután Horváth működésének két olyan hajtórugója, amelyben — túl a klasszikus magyar hagyományon és a pozitivizmus realitás-igényén — mégis mintha a századfordulóval jelzett nyugtalan korszak dolgozna tovább. Az az irodalomtudomány, amely a pozitivizmuson és rajta keresztül a természettudományokon orientálódott, a „tényt” tekintette valahogy végső adottságnak, s a tények magyarázatában sem hagyta el az adatszerűség síkját ; hiányzott belőle a tények mögé hatolás, a jelenségek mögött a lényeg felismerésének igénye ; legfeljebb csak valami romantikus lelkesedéssel öntötte le a tényeket („Begeisterungsphilologe”). Egyetemes érvénnyel nehéz volna megmondani : mi hát az, amit lényegnek nevezünk. Az irodalom területén mindenesetre azzal kezdődik, hogy a műben jelentésszefüggést, szellemi tartalmat, írójára és korára jellemző egységes alkatot, az alkotóban egységes lelkiséget, élményvilágot és formaösztönt keresünk, s mindezt, a kifejezést, az objektivációkat elemezve, majd mögéjük hatolva próbáljuk megérteni. Ennek az igénynek többfelől való felbukkanása jelzi a kor szavát : a megértés és az interpretáció, a jelentőség fogalmaival való bibelődés a németeknél (Dilthey), — s a fogalmi megismerés helyett az intuitív megismerés radikális követelése Bergsonnál. („Intuíciónak hívjuk azt a bizonyos szellemi szimpátiát, mellyel valamely tárgy belsejébe visszük magunkat, hogy azonosuljunk avval, ami benne egyetlen és következőleg kifejezhetetlen.” *Bevezetés a metafizikába.*) Énrám magamra, amikor ott ültünk a Kollégium úgynevezett Eötvös-termében, és gyarló dolgozataink felolvasása után Horváth János fejtegetéseit hallgattuk, éppen ez a lényegre törekvő, lényeglátó képesség tette a legfőbb benyomást : sokat győtrődtem akkoriban azért, hogy megtaláljam az utat az irodalmi alkotások rejtett magjához, hogy értsem is az irodalmat, s azon kezdem először eszmélni, ahogy tanárunk egy-egy nagy lírikus művének, egyéniségének központi tényezőjét, „lényegét” röviden, plasztikusan meg tudta formulázni (Vörösmarty, az ihlet költője).

Talán még energikusabban szólal meg az új század szava a szintetikus rendezés igényében. Túlmesszire vezetne, ha ehhez is szélesebb európai hátteret akarnék adni. Utalnom kellene a történeti látás lassú csírázására a felvilágosodás után fellépő gondolkodóknál (Herder, Winckelmann, nálnuk Kólcsey), az organikus fejlődés-szemlélet kultuszára a romantikusoknál ; közelebb jutok témához, ha megemlítem, hogy a század utolsó évtizedeinek természettudományos igényű pozitivizmusa a történeti látást voltaképpen újból lerombolta, de lerombolta a szinkronikus, poétikai természetű rendszerező kategóriákat is. A történeti rendszerezéshez a fejlődés meglátása kell, de ehhez előbb tudnom kell : mi az, ami fejlődik, mi az az alapvetően egy valami, ami az idők egymásutánjában új- meg-új változatban, gazdagodva, emelkedve, olykor visszakanyarodva kibontakozik : íme a „lényeglátás”, másik változatban. Saját századeleji irodalomtörténetírásunk a beszédes példa. A romantika jócskán elhalványult szintetikus elvei (népszellem, nemzeti szellem) kísértének benne, de igazi hatékonyság nélkül ; a nyolcvanas évektől a szintetikus törekvések helyét csaknem teljesen a részletkutatások foglalják el. Kétségtelenül megvolt annak is a haszna, hogy a korszellem teljesen feljűk fordult : adatközlő, forráskiadó, hatásokat és kölcsönzéseket kutató buzgóságuk, amelyet újabb nemzedékek folytattak, vetette meg egyáltalán minden későbbi rendszerezés alapjait. De abban az éles kritikában, amelyben Heinrich Gusztáv a maga elődeit részeltette, ott rejlik a szintetikus elveknek, legalábbis az addigiaknak, lerombolása : „Toldyra építeni valóban semmiben sem szabad” — „irodalomtörténetírásunk . . . anyagának egy tetemes töredéke egyenesen mitológia”. Toldy illúzióinak lerombolása egy fejezetét alkotja irodalomtörténetírásunk pozitivistá korszakának.

Rendkívül, bár szomorúan tanulságosak a pozitivizmusból fakadó „rendszerező” kísérletek. A Képes Irodalomtörténetet, az ún. Nagy Beöthy-t, negyvenegyen írják ; mindenesetre a Műveltség Könyvtárabeli egy nagy kötetben ez a szám már ötre apadt. Az Akadémiának az

első világháború előtt tervezett hatkötetes irodalomtörténete soha nem készült el, ugyanúgy, mint az Egyetemes Irodalomtörténet ötödik kötetének szánt magyar irodalomtörténet, amelyet Négyesy és Császár Elemér írtak volna. (Valami mégiscsak elkészült belőle, de úgy látszik, elkallódott; 1920–21-ben Négyesy a maga részének nyomdai levonata alapján adott elő.) Végül is, amikor a tudományos közhangulat már csaknem a honfoglalási eposzra emlékeztető arányokban követelte az irodalomtörténeti szintézist, éppen ezért örömmel és elismeréssel fogadta Pintér Jenő művének első változatát; csak a többszöri, egyre nagyobb mértékű átdolgozások közben derült ki, hogy csak tényhalmazzal és ennek lelkes méltatásával van dolgunk; a rendező elv, az egységbenlátás teljesen hiányzik.

Horváthnak viszont már első megszólalásaiból kihallik a szintézisre irányuló szándék. Tanulmánykötetéből hiányoznak éppen ezek a korai dokumentumok: a középiskolai programtervezés gyanánt megjelent *Irodalmunk fejlődésének fő mozzanatai*, ez zsengevolta címén maradhatott ki, bár teljesen hozzáférhetetlen; a Magyar Figyelő-beli *Forradalom után-t.* (1912) azonban vétek volt kihagyni; erre aztán valóban ráillik az a kifejezés, hogy kortörténeti dokumentum, nem szólva arról, hogy Horváth pályájának is legérdekesebb dokumentuma. 1912 számára az volt a fontos, hogy akadt végre a céhbéli irodalomtörténészek közt valaki, aki az abszolút elutasítás és a pajtáskodó magasztalás helyett a tudós megéltével közeledett a Nyugat-mozgalomhoz. Én most, utólag inkább a történeti szemléletet érzem a cikkben jelentősnek: a fiatal tudós megint irodalmunk egész fejlődését akarja összefogni: olyan kategóriákat állít fel, amelyekbe beillesztve, az egész új irodalom, Adyval az élén, minden forradalmisága ellenére egy bizonyos jelentős magyar hagyomány folytatójaként kap értelmet. (Petőfi-előtti költészetünk stílmantikája támad fel bennük, a Petőfi—Arany-hagyomány stílrealizmusa ellenében. E két fogalom a később kialakult nagy szintézisben már alárendelt szerepet kapott). Maga és kora szintetikus hajlamainak teljesítésére nem sok segítséget kapott sem a vele együtt felnőtt kutató-nemzedéktől (bár a stílustörténeti elv felbukkan azokban a vitákban, amelyek az Irodalomtörténet első évfolyamaiban a korszakolás körül lezajlottak), sem a nagy mesternek, Gyulainak szemléletétől. De egyben mégis irányt mutatott a Gyulai-hagyomány: kerülte a túlzott elméletieskedést, és nem szeretett idegenből, akár irodalomtörténészekből, akár filozófusoktól származó magyarázó, korszakotási és hasonló elveket a hazai égőv alá átpántálni. Így marad Horváth is túlnyomórészt hazai talajon, mindig a jelenségek konkrét, közeli szemléletében. Ebben rejlik szintézisének egyik nagy értéke.

3.

A lényeglátást a lélektan úgy tekinti, mint valami speciális tehetséget, az ember értelmi erőinek egyik legfontosabb elemét. Akiben nincs meg, nem pótolhatja semmi bűvészkedés; akiben megvan, nem elvontan, hanem különleges irányban, valami saját területhez kötve jelentkezik. Horváth elemi lényeglátása, egyik döntő megnyilvánulása szerint, lelki, lélektani jellegű: a költői művek lelki tartalmára, a bennük megrögzített lelki folyamatokra, költőjüknek műveiben kifejeződő magatartására irányul. Nem önként választott érdeklődés ez nála, hanem veleszületett, „sorsszerű” hajlam és képesség. De éppen a magyar irodalomtörténet és kritika aktuális helyzete és továbbfejlődése szempontjából megvolt a maga nem leki-csinylendő jelentősége annak, hogy Gyulai, Péterfy és Riedl örökébe egy ilyen hajlamú kutató lépett. Újszerűsége a két utóbbihoz képest nem látszik olyan rikítóan, noha meg kell gondolnunk, hogy Péterfy lélektani érteke nem nagyon széleskörű; addig terjed, amíg a maga hangulatainak és belső vívódásainak valódi vagy vélt rokonait és ellenpólusait megtalálja. Riedl szélesebb körben fogékony az idegen lelkiség iránt (bár kedves hajlandóságai neki is megvannak), csakhogy nem mindig mély, nem elég elemző és nem elég következetes. Mégis leginkább ő az, elődeihez képest, akit írónk-költőink mint emberek is érdekelnek. Előfutárai ők annak a

Gyulaihoz képest gyökeresen újszerű tényezőnek, amely Horváth Jánossal irodalomtörténeti szemléletünkbe belépett. Nem arról van szó, mintha Gyulai nem alkalmazott volna lélektani és jellemteni szempontokat ; a költő megítélésében döntően befolyásolta az emberről (igaz, hogy nem okvetlenül a lélektan segítségével) alkotott véleménye ; lírai költemények érzelmi tartalmát megjelöli, epikus-drámai művek jellemeit elemzi. Horváthnál lényegesen másról és többről van szó : a beleélő, megértő képességről : a mű és az író külön világába behelyezkedés, a belülről-szemlélés tehetségéről. Megvannak ennek nála is az önjelleméből és erkölcsi eszméiből adódó természetes határai, ezek azonban túlnyomórészt nem a megértést zárják el eleve, hanem a rákövetkező értékelést teszik nyomatékosabbá és olykor egyoldalúbbá. Mégis : a lélektani, individuális megértésnek ez a belső ösztöne bővíti ki Horváth irodalomszemléletének határait, tágabbra, mint Gyulaié és Péterfyé valaha is volt — ez teszi lehetővé, hogy irodalomtörténész legyen, azaz megértse azokat az írókat, műveket és irányokat is, amelyek egyébként nem a saját esztétikai és etikai normáit testesítik meg. Azt már nem tilthatjuk meg, hogy ezek a normák az értékelésben ne érvényesüljenek, hogy az irodalom tényeit ne a maga klasszikus ideáljához mérje.

Nem maradt hatástalanul ez a pszichikai irányú lényeglátó képesség Horváthnak az egykorú irodalom körül kialakult helyzetére. Érdekes összehasonlítani azt a történelmi konstellációt, amelybe két nagy irodalomtudásunk belefejlődött. Gyulai megérte azt, hogy kibontakozása és virágkora egy olyan irodalmi iránnyal esett egybe, amelynek fenntartás nélkül szolgálatába tudott szegődni ; olyan lángelméknek lehetett kortársa, akiknek diadalában saját emberi és esztétikai ideáljai öltöttek testet. Horváth ha talán remélt is ilyesmit, a sors makacsul megfosztotta tőle ; benne is élt eredetileg az az igény, hogy az élő irodalomra s annak közönségére hathasson ; életének minden bizonnyal egyik legnagyobb élménye volt Ady és a Nyugat forradalmian újszerű irodalmi mozgalma ; csak hogy ez a mozgalom éppen azt rombolta le és óhajtotta sutbadobni, amit Horváth addigi irodalmi fejlődésünk legnagyobb, legmaradandóbb eredményének tartott. Gyulai fogékonyságával Horváth már ifjan menthetetlenül a kései Gyulai szerepébe szorult volna, vagy azoknak a jószándékú tudósoknak a körébe, akik még évtizedek múlva is az Akadémia és a Kisfaludy-Társaság bástyafalai mögül kukucskálva csóválták a fejüket újabb irodalmunk furcsa, érthetetlen tüneményein. De ehelyett megszületett a maga korában nagy jelentőségű korai Ady-könyv, (amelynek egy részletét a tanulmánykötet hozza) a már említett *Forradalom után*, a bátor felszólalás az 1913-as Greguss-jutalom ügyében ; a *Magyar ritmus, jövevény versidom*-ban Ady ritmikájának megfejtése, s főként megszülettek a *Magyar versek könyve* második kiadásának miniatűr-jellemzései a Nyugat lírikusairól. Az sem lehetetlen, hogy a kortárs Ady—Babits nagy tanulsága a múltra nézve is befolyásolta itt-ott Horváth szemléletét.

Ez az ösztönös képesség és érdeklődés vajon kereste-e a teoretikus támaszt, kibővítést és tudatosodást? Horváth nyilván igyekezett önmagában a maga fogalmait tisztázni ; pályája kezdetén talán a tudományos lélektant is megkérdezte. Az *Egy magyar versbeli mondatképlet* (1909-ből ; a tanulmánykötetben a cikk alatt sajtóhiba az 1929-es évszám) a Wundt-féle lélektan ismeretére utal. Akkoriban mások is orientálódtak erre felé : Gomibócz Zoltán egész jelentéstani rendszere Wundtra támaszkodik. A nyelvészek dolgába kevés a beleszólásom, de Wundtnál az irodalomtörténész, ha a maga lélektani fogékonyságát akarta bővíteni és tudatosítani, nem sokat kereskedhetett. Pláne a lényeglátásra és szintézisre törekvő Horváth az akkor még uralkodó mechanikus-atomisztikus, érzéklésekkel, emlékezettel, asszociációval bibelődő lélektannál. A huszas évek nagy fordulata aztán elfújta vagy igen szerény helyre degradálta ezt az egész lélektant ; megszületett a modern karakterológia és tipológia. Azt a magyar (akár irodalomszakos, akár másféle) tudós nemzedéket, amely 1920 előtt kibontakozott, ez a fejlődés már nem tudta döntően befolyásolni. Talán ez is oka annak, hogy Horváth lélektani fogékonysága főként a művekre irányul, az emberben is legfeljebb a világnézetre, mint a költői alkotás és mű mögött kinyomozható egységes valamire (lásd például a Reviczky- és Komjáthy-

tanulmányt a kötetben) — és tudatosan nem törekszik a modern karakterológia vagy az ennek befolyása alatt álló irodalomszemlélet közvetlen emberközelségére, hogy tapintatosan megáll a költő egyéni intimszférája előtt, s kitér a hétköznapinak ítélt, múltó jelenségek elől. Persze kérdés: akármilyen modern karakterológia át tudta volna-e törni azokat a sorompókat, amelyeket Horváth etikai- esztétikai elvei s a már többször említett klasszikus hagyomány szabnak?

Bizonyos szűkebb értelemben mégis úgy alakult a helyzet, hogy Horváth lényegkereső lélektani érzéke magától is a modern jellemteni szemlélet felé, azzal egy irányba fejlődött, anélkül hogy tőle közvetlen ösztönzést kapott volna. A sok közül kiragadom a legklasszikusabb értékű bizonyítékot, helyesebben csak néhány sorát. Az „Egy gondolat bánt engemet” elemzésére gondolok: „Az ellenszenvestől, az elviselhetetlenből egyszerre az akarat, a pozitív érdekeltség indulat-végetletébe csap át, s lankadatlan heves rohanással éli végig a holtig való cselekvés lázát. . .” „A halálba robbant akaraterő, a porhüvelyét tűzbe lobbantó lelki villámlás mennydörgése ez, minden testiséget eltíprő felmagasztalása az erkölcsi eszménynek. . .” „Nincs költeménye Petőfinek, melyben magasabbra csigázott indulat lobogna fel, nincs költeménye, melyben indulatos személyessége tisztábban kimutatná erkölcsi forrását, melyben közvetlen lírai érdekeltség s jellembeli önzetlenség forróbb egységben mutatkoznék. . .” A költői alkatot, benne a konkrét lelkierők működését, emberi és erkölcsi rangsorát, majd aktuális kiáramlását a versből kiérezni és maga-alkotta terminológiával, önállóan, az előadás művészetével, a szaktudomány ballasztja nélkül kifejezni: van ebben annyi emberbelátó érzék, mint azokban a tudósokban, akiktől esetleg tanulnia kellett volna.

Ahogy ez a Petőfi-kötetben egyszerre, a legnagyobb arányokban jelentkezett, volt abban az akkori magyar irodalomtörténészek és az olvasóközönség számára valami meghökentető és csaknem nyomasztó. „Még a szíve dobogását is ismeri Petőfinek” — mondta egyik kollegista-társunk. Értettük ezt mindannyian az adatszerű ismeretre, de azontúl a költő-lángelme mivoltának, kibontakozásának és megnyilatkozásának, önkifejezésének vizsgálatában a rejtettebb zugokba az azonosulás erejével bevilágító beleélésre is. A könyv híven űrzi, s mint az előbb idézett néhány sor mutatja, nem is titkolja el ennek az azonosulásnak a lírai visszhangját sem: a lángelme titkaiban való részesedés mély áhítatát. Több ez, mint pusztá tudomány, van benne valami tudomány-feletti beavatottság; ezért olyan különös, egyedülálló jelensége irodalomtörténetírásunknak még ma is.

Persze másképp is jellemző, beszédes dokumentum ez a Petőfi-könyv. Horváth a maga lélektani fogékonyságát első ízben kortárs-költőn, Adyn próbálta ki, itt sem egészen dicstellenül — (zárójelben: itt a megértést nagyobb tudományos apparátus készíti elő és közvetíti az olvasónak: az archaikus lelkiséget, a mágikus gondolkodást szakkönyvek nyomán kellett megállapítania, ezt azonban inkább eltitkolja) — ez a tehetsége azonban igazi, diadalmas nagyságában nemcsak egy már rég halott, hanem Adyékknal inkább csak politikai eszméiségben rokonítható „nemzeti klasszikus” teljes életművének elemzésében bontakozik ki. A pszichikai és izlésbeli fogékonyságot magasabb erőik irányítják, nekik otthonosabb területek felé; — döntő mégis az Arany-Gyulai-örökség, amelyet nem annyira eltanult, mint inkább magában hordoz. Ezért nem lesz mégsem Horváth fogékonyságából mindent megérteni-tudás, annál kevésbé emberi és esztétikai mindent-megbocsátás, amihez a tudományos karakterológia talán-talán közelebb hozta volna. Az az irodalomtörténész ő, akinek határozott ideáljai vannak; nagy író-kortársaitól távortartja, olykor el is riasztja az, hogy az irodalom élményi körének azt a robbanásszerű (egyébként a franciáknál már nem újdonságnak számító) kiszélesítését, amelyet a nyugatosok végrehajtottak, teljes mértékben soha nem tudja helyeselni, elismerni. Ady Endre démoni alvilágába leszállni, Móricz Zsigmonddal az emberi ösztönök labirintusát bejárni, Babits emberi és kulturális élményéhségével azonosulni: ez már kívülesik Horváth lélektani és lényeglátó érzékenységén.

Horváth János Eötvös-kollégiumi óráin szemináriumi rendszerű munka folyt. Egész évre tervszerűen összeállított témákról dolgozatokat olvastunk fel; ezeket Horváth röviden megbírált a aztán kifejtette a témáról a maga nézetét. Harmadéves koromban a tárgykör a magyar verses epikai költészet fejlődése volt, emlékezetem szerint a 16. századtól (vagy talán csak a 18. végétől) Arany Jánosig. A vezető szempont lassan bontakozott ki előttünk: az epika tárgyias műnem; jellemzésben, kompozícióban, írói szemléletben és magatartásban megvannak a maga követelményei. Ezek a követelmények legtisztábban Arany elbeszélő műveiben valósulnak meg; ő a született epikus költő. A megelőző félszázad epikusáiban fogyatékos volt, esetleg teljesen hiányzott a tehetség epikus oldala; annál erősebb volt a szubjektív lírai hajlam. Ez aztán magához idomította, átképezte, a maga líraiságával töltötte meg a különféle elbeszélő műfajok kereteit; így jött létre költészetünkben Arany előtt a lírai epikának számos változata. Az elemzések legérdekesebb mozzanata mindig az volt, amikor a látszólag epikus magatartás mélyén a lappangó lírai alapot, lírai-hangulati magatartást pl. Himfynél, Vörösmartynál, Petőfinél megtaláltuk.

Legfeljebb csak sejtettük akkor, hogy ebben a tárgyalásmódban Horváth lényeglátó képességének másik, az előbb tárgyaltat harmonikusan kiegészítő iránya bontakozik ki előttünk: az irodalmi alkotások objektív oldalának, a bennük megnyilatkozó tárgyi alkat változatainak, műfaji, szerkezeti, verselési stb. típusoknak éles és határozott felismerése. A beleélés megragadja az egyénit, esetleg az egyszeri lelki folyamatot a műben. A művészi alkotás azonban objektíváló folyamat; az egyszerű maradandó alkattá kristályosítja ki, az alkat pedig hagyománnyá válik, hol követésre, hol tagadásra ösztönözve. Horváth esztétikájában, mint általában az objektív idealista esztétikákban, a műfajoknak, a velük összefüggő nyelvi-formai-szemléleti követelményekkel együtt határozott ideáltípus-jellegük van: megvalósulásuk foka egyúttal értékmérő is. A döntő helyzet — ezt Horváth mindig a gyökerén ragadja meg — a teremtő egyéniség találkozása a hagyománnyal, a kialakult formák és a kialakulásra törő tendenciák világával. Tarka színjáték születik ebből: öröklött formai kincsek átvétele, átídomítása, olykor eldobása vagy szétrombolása, újak váratlan vagy fokozatos kialakulása, csírában meglevő irányzatok küzdelme, diadala és elhalása — egyszóval az, amit az irodalom-ban történetnek szoktunk nevezni.

Lehet, hogy ebben a történeti látásban csakugyan a Brunetière-féle műfajelmélet érvényesül, amellyel Horváth Párizsban megismerkedhetett (a *L'évolution des genres* megjelent 1890-ben); én emellett a csaknem párhuzamosan kialakuló új magyar történettudomány ösztönzését sem tartom kizártnak (intézmények, szervezetek, ideológiák kialakulása, továbbélése, a korigények szerinti módosulása). A fentiek alapján természetes, hogy Horváthot elsősorban mindig a „kezdetek” vonzzák; bennük látja a főproblémát. Irodalmunknak voltaképpen két ilyen nagy „kezdeté” van: a honfoglalás utáni, meg az 1772 körüli; nagy rendszerezésében meg is ragadja mind a kettőt. Teremtő egyéniség és formai-műfaji ideálok találkozására szempontjából mégis a második az érdekesebb, illetve a Bessenyeitől Petőfiig — Aranyig terjedő időszak; Horváth munkásságának zöme is ezt tárgyalja (a Csokonai — Katona — Kisfaludy Sándor — Kisfaludy Károly — Kölcsey-előadások, a népiesség-, a Petőfi-monográfia) s ha a részlet-feldolgozások közt van is hézag, a tanulmánykötetben közölt ízléstörténeti előadások (A 19. század fejlődéstörténeti előzményei; A nemzeti klasszicizmus irodalmi ízlése) a szintetikus kereteket teljesen kidolgozzák. Ezekről utóbb külön szólok még; most inkább a részletekbe szeretnék belenyúlni, hogy Horváth most elemzett látását példákkal illusztrálhassam. Alacsonyabbrendű, csaknem ponyva-szintű műfajból indul ki és azt emeli az egyéniség erejével magasabb szintre Csokonai *A lélek halhatatlanságában* (halotti búcsúztatóból gondolati líra), Katona *A Bánk bán*-ban (lovagdrámából jellem-tragédia). Ez utóbbiban külön is kiemelendő elemzés: Bánk jellemének felemelése a pusztá, sablonos lovagi szintről s emberi remekké

átformálása. A lovagdráma alaptípusából fejti meg és vezeti le Kisfaludy Károly egyéni dráma-változatait. A másik Kisfaludynál aprólékosan rekonstruálja egy új hazai epikus műfajnak, a regének keletkezését, ahogy szubjektív élményi-lírai gyökerekből és kész irodalmi minták ösztönzéseiből az első kísérletek megszületnek s aztán a műfaj fokozatosan önállósodik. Kész stílussal (az antik klasszicizmus életbölcseletével és formáival) találkozik Berzsenyi, de „e magyar Horatius erőteljes külsőségei alatt egy modern ember sebzett mélasága sajog” (*Tanulmányok*, 144. l.). A „műfaj” ideáltípus-jellegét leginkább a „dal”-ról alkotott fejlődésrajz árulja el; ez a fonal köti össze a népiesség-könyvet a Petőfi-monográfiával, s élteti jórészt ez utóbbit is. „A dal főjegye a közönségről nem tudó, csak magával elfoglalt dalolónak tisztán életszerű viselkedése, lélektani magánya”. (Ebben a megfogalmazásban 1. *Kisfaludy Károly*, az új kiadás 88. lapján.) A magas irodalom szintjén Petőfi valósítja meg tökéletesen ezt az ideált, s tőle, mint csúcsponttól kap értelmet egy hosszú fejlődési sor, amelyet Kisfaludy Károly, Kölcsey, Vörösmarty, Czuczor és sok más küszködései töltenek meg; mintha ezt a hosszú küzdelmet a még meg nem valósult tiszta dalnak lappangó, hol megsejtett, hol szem elől tévesztett, ideális képe szítaná fel.

A műfaji változatok elkülönítése olykor túlzottan aprólékosnak látszik. Megint a dal köréből véve a példát: Kisfaludy Károly alkotásai közt „van . . . a régi (vigjátéki) felfogáson alapuló genre-szerű dal, van rokokó szerelmi témájú helyzetdal és hazafias vagy történeti népdal” (I. m. 86. l.). Persze végül az ilyen distinkciókba is történelmi fejlődés-eredmények vannak belesűrítve, a mi számunkra pedig azt éreztetik, hogy megint határvonalhoz jutottunk el: formai hagyomány és formai fejlődés változatainak ilyen finom kifürkészésétől már csak egy lépés a változatok történelmi-társadalmi föltételeinek kutatása. Maga Horváth ezt a lépést nem teszi meg, mégpedig tudatosan nem. Ahogy lélektani fogékonysága az írói egyéniség vizsgálatában megáll bizonyos határoknál, az irodalmi kultúra alakzatai mögött sem keresi azokat a társadalmi erőket, amelyek őket létrehozták. Pedig ő is több helyen (így pl. *Kisfaludy Károly*, 64. l.) beszél a társadalom, a kor „modernebb szükségletei”-ről; tudja, bár nem kutatja tüzetesen, hogy a hagyományos formákat nem mindig és nemcsak a teremtő egyéniség idomítja-hajlítja, hanem a kollektívum, a kor társadalma is. De ne hibáztassuk azért, hogy ezt a második lépést nem teszi meg. Tekintsék ezt feladatuknak az ifjabb kutató-nemzedékek; tapasztalni fogják, hogy Horváth műfaji alapú fejlődésrajzai alapján könnyű lesz továbbhaladniuk.

Mi pedig maradjunk Horváth János birodalmának maga-megvonta határai között. Talán nem ünneprontás, ha éppen a mondottakkal kapcsolatban magam és tanártársaim néhány egykorú, kritikus emlékéit is felelevenítem. Alkotó egyéniség és költői mű között Horváth többször úgy alkot hidat, hogy közbeiktatja a világnézetet, mint olyan egységes alapot, amelynek a művek a folyományai. A világnézet, mint az alkotások magyarázó elve, nagy jelszó volt nemcsak a szellemtörténet virágkorában, hanem már előbb is (Dilthey), s megfelelő körülményekkel, a világnézet megalapozó társadalmi viszonyok és egyéni lelki rugók figyelembevételével fel is lehet használni. A maga szándéka szerint Berzsenyinnél jár el legsikeresebben Horváth; fonala itt: a költő által maga elé szabott világnézetnek és a tényleges lelkierőknek antagonizmusa (1. a tanulmánykötetben: *Egy fejezet a magyar irodalmi izlés történetéből, Berzsenyi Dániel*). Igazi elemében mégis azoknál a csupa konkrét, csupa elevenség-költőknél van, akiknél nincs szüksége a „világnézet” megkonstruálására (Kisfaludy Károly, Katona); néhányszor, amikor összefüggő tételrendszert vázol fel, merevnek, sőt kissé szürkének is érezzük. Így láttuk ezt már annakidején Csokonai „ideálpóétai világ”-áról, amely „költészetében áll megvalósítva előttünk”; Reviczkyt nem akarom túlbecsülni, de lírája mégis több, mint humorelméletének illusztrációja. (L. a kötetben: *Újabb költészetünk világnézeti válsága*.) Azonban lehetségesnek tartom, hogy az oktató szándék diktálta az ilyen egyszerűsítéseket.

A magyar irodalomtudománynak régi, szinte kötelező hagyománya az elzárkózás a túlzottan érzett elméletieskedéstől. Nagy szintetikus vállalkozása előtt Horváth is beéri a minimális elméleti alapvetéssel (1. a kötetben : *Magyar irodalomismeret*) ; nem is olyan nagy túlzás azt mondani, hogy csupán tárgyának, az irodalomnak mibenlétét akarja újra, de gyökeresen átgondolni. Így jut el a sokat emlegetett „irodalmi alapviszony” problematikájáig. „Írók és olvasók szellemi viszonya írott művek közvetítésével : ennél elvontabb, szélesebb s egyszerűsége igazabb alpra aligha lehet visszavinni az irodalom állandó lényegét. . . E végső alapvetés nem ragad ki bennünket az emberi élet eleven valóságából, sőt megszünteti a szokásos definíciók azon végzetes egyoldalúságát, mely igen hajlandó volt az irodalomban bizonyos írott művek nagy, holt tömegét látni, s . . . többnyire megfeledezett az olvasó közönségről, mely pedig az említett irodalmi alapviszonynak, forgalmas életnek, szintén figyelembe veendő részese”. (I. m. 15. l.) Ezt a nagy horderejű felfogást mindmáig nem méltattuk eléggé. Benne él nyilvánvalóan a századforduló táján diadalra jutott új világnézeti igény, amely, Bergson lendületét továbbfolytatva, minden merev tárgyiasságot és fogalmiságot dinamizálni, folyamatokban vagy tiszta szemléletben feloldani törekedett. De figyelemreméltóak a belső kisu-gárzó ösztönzések : sarkal a mélyreható lélektani szemléletre, s kinyitja a kaput a szociológiai látás előtt ; megalapozza az irodalom-szociológiát, mint az irodalomtudomány új tartományát. Termékenységét bizonyos fokig egyoldalúságának is köszönheti : az irodalomnak, ennek a sokrétű adottságnak csak egyik elemét veszi élesen figyelembe : azt, ami benne valóban „dynamis”, szándékosan nem vet számot azzal, ami benne objektiváció, kifejezés, alkat és alakítás — holott az irodalomnak van rendszere és összefüggése innen a tárgyi oldalról is. (Az irodalomtörténeti gyakorlatban, mint az előző szakaszból láttuk, Horváth éppen sokat támaszkodik ezekre az elméletében mellőzött tényezőkre. Gyakorlatában sokoldalúbb és többet ad, mint elméletében.)

Az „alapviszony” fogalmában benne van az, hogy az irodalom embernek emberrel való kapcsolatára, tehát az eleven szellemi életre épül : ebben rejlik nagy igazsága. Termékenységét a nemzeti klasszicizmus-előadásban Petőfi költői magatartásának elemzése bizonyítja : Petőfitől fogva jelent az irodalom nálunk „nem műveket és könyveket, hanem valószínűségi életbeli viszonyt a kimagasló egyes és a kollektivitás között” ; Petőfivel „az irodalmi viszony ősnaiságú gyakorlása” arat diadalt. (I. m. 319, 322. l.) De Horváth szemléletbeli újdonságát ezen a téren is csak első lépésnek kell tekintenünk, bár hangsúlyozom, hogy az első, az úttörő lépés mindig a döntő. Egy fiatalkori tanulmányom nyomán, de mai megfogalmazásban hadd utaljak megint arra — éppen a viszony-fogalom talaján állva — hogy az egyén a gazdasági-társadalmi életben és a kulturális felépítmény tudatformáiban számtalan viszonyulást él át, valósággal azok keresztútjében áll. Van köztük mélyebb, állandóbb, van felszínesebb és mulandóbb ; mindenképpen ezeknek a szövevényéből kiindulva kell az irodalmi alapviszonyt mint külön, speciális változatot leszármaztatni és elhatárolni. Ez eddig még nem történt meg. Ha valaki rászánja magát, abból kell majd kiindulnia, hogy az irodalmi-művészi viszony a személyiség egészét ragadja meg, mint ahogy közvetítője : a mű is az alkotó személyiségének egészéből születik.

Mint láttuk, az irodalomnak viszonyként való felfogásában már benne van a kollektív tényező nyomatékos elismerése. Amióta irodalomtörténetírásunk szintetikus látásra törekszik, itt első ízben tudatosodik a történelmi folyamat alanyának, reális hordozójának kérdése. A múlt század pozitivizmusa önmagában történetietlen volt, amellet atomizálta is az irodalom tényeit. Beöthyék természetesnek vették, hogy az irodalom életének a „nemzeti szellem” a voltaképpen hordozója ; a „nemzeti”-t ismerték fel és követelték mindenütt. Ez azonban az akkori kritikus szemlélet számára, a maga fenséges homályában, nem volt egyéb romantikus illúzió. A Horváth-féle viszony-fogalomban fel kell ismernünk és nagyra kell

értékeink azt a szándékot, hogy az ilyesféle misztikus egyetemességek helyett viszonylag reális és alapjaiban kollektív tényezőt tegyen meg az irodalmi fejlődés hordozójának. Író és olvasók, író és közönség kapcsolata nyilvánvalóan nemcsak lélektani, hanem főként társadalmi tény, a társadalmi viszonyok erőterében játszódik le, — nem számít az, hogy Horváth ezt külön nem elemzi.

A kollektivumba, a kulturális élet egészébe való beilleszkedést, a végső, már irodalomfeletti tényekkel való kapcsolatot érezteti a rendszer két záró fogalma : az *ízlés* és az *irodalmi tudat*. „Nem más ez, mint az egyéni különfeleségek fölött és ellenére létrejövő, kiegyenlítődőtt, író s olvasót irodalmi szempontból egyneművé avató *közös lelki forma*. Valami nagyszerű, nemcsak kortársakat, hanem korábbi és későbbi nemzedékeket is egybeölelő formája ez az összetartozásnak, erkölcsi közösség az irodalmi műveltség formáiban. . . E közös lelki forma egyrészt fejlődmény, aktuális eredője az egész irodalmi múltnak, némiképp kényszerű megkötöttség, öröklött hajlam : irodalmi ízlés ; másrészt azonban eleve-állásfogalás minden továbbival szemben, adva levő foglalat az aktuális irodalmiság számára, befogadó képesség és akarat, mérték és ítélet, szemlélet és eszmélkedés : egyszóval *irodalmi tudat*.” Az irodalomtörténet ezen az alapon válik „az irodalmi fejlődés teljes, történeti egészének *genetikus önismeretévé*.” „Az irodalomtörténetet mint önszemléletre, öntudatra törekvése szervét hozta létre az irodalmi fejlődés”. (Id. mű 21. és 23. l.). Annyi év után újraolvasva ezeket a sorokat, úgy érzem, korábbi ellenvetéseimnek jórészt el kell némulniuk. Nemcsak azért, mert Horváth fejtegetéseit fogalmilag helytállóknak érzem ; fölötte vagyunk itt már a pusztá fogalmi-tudományos síknak : egy nagy egyéniség vallja meg itt a maga végső értékeléseit, ideáljait, hitét — az ennek kijáró tisztelettel kell hozzá közelítenünk.

Azt hiszem, a benne foglalt fejlődés-elgondolás filozófiai lényegét ma sem lehet elutasítanunk. Célul tűzi ki az irodalom terén egy olyan köztudat, közös nyilvánosság kialakulását, amely tudatosítja, az értelmi ítélet és az erkölcsi érzület szűrőjén tisztítja át minden irodalmi irány ihlet-gyökerét, stílusbeli és ízlésbeli elveit — mindez nyilvánvalóan csak rész-mozzanata lehet annak az egyetemes fejlődésnek, amely az egész emberiség s ezen belül az egyes nemzetek életében érzületté nemesíti az ösztönöket, tudatosítja az erőket és a célokat, s ezáltal az emberközösségek életét szervezni és magasabb szintre emelni képes. Horváth is tudja, hogy ennek a tudatosodásnak megvannak a határai, a föltételei, a nagy történelmi válságai — vajon ok-e ez arra, hogy feladjuk magát az elvi követelményt? Sokunknak feltűnt annak idején : mily nyomatékkal határolja el magát Horváth ismételten is Adyék „ösztön-ihleté”-től („kerülése a racionálisnak s lidérces homálya a tudatalattinak” ; *Magyar ritmus, jövevény versidom* 93. lap). Helyezzük ezt az elhatárolást, az érzületi ihlet és a tudatosodás magasabbra-értékelését abba a korba, amelyben elhangzott : az anti-intellektuális áramlatok lassú elszabadulásának és elhatalmasodásának európai és magyar hátterébe, a növekvő világnézeti és politikai meg részegülés korába — s mindjárt meglátjuk valódi értékét. Bizony nem Horváth úszott ezekben az áramlatokban, sokkal inkább azok, akik jelszóul használták Adyt és kizárólag Vajda- meg Tolnai-kultuszt akartak teremteni. „Igazi műveltség nincs genetikus önismeret nélkül.”

Ha valaha, Horváth elgondolásának kívánatos továbbfolytatásaképpen, az irodalmi tudat és a közízlés fogalmát rendszeresen ki akarnánk fejteni, ügyelnünk kellene a részletekben néhány kétely, néhány probléma tisztázására. Nem tudom, szerencsés volt-e maga az „irodalmi tudat” elnevezés? A szó önmagában túlságosan is idealisztikusnak hangzik, sok mindent bele lehet magyarázni, amire alkotója nem is gondolt. A „közízlés” megjelölést már időállónak érzem, a mögötte álló követelménnyel együtt ; itt meg a fogalom szomszédságát, összefüggéseit kell irodalomelméletünknek boncolgatnia. Ma aligha látjuk úgy, hogy a közízlés genetikusan az egyéni ízlések sírlódásaiból, kiegyenlítődéséből jön létre ; a kollektivumban (népben, osztályokban, rétegekben) eleve meglévő föltételek nemcsak körét határozzák meg, hanem befolyásolják minőségét is. Az „aktív (alkotó) ízlés” elfogadható, de ha az ízlésnek ilyen hatékonyt tulajdonítunk és ennyire közel hozzuk az irodalom teremtő elvéhez, a stílust pedig

az ízlés lenyomatának jelentjük ki, akkor el kell határolnunk azt az értelmet, amelyben a „stílus” szót használjuk. Szocialista szemléletű irodalomtörténetírásunk nyilvánvalóan fel fogja használni Horváth következő útmutatását : „Az ízlés leple alatt világnézetek harca folyik : politikai, társadalmi, erkölcsi ellentéteké”. (*Tanulmányok*, 274. l.)

6.

. Az elmélet, pláne ha ennyire át van szöve értékelő mozzanatokkal, maga is sürget arra, hogy szembesítsük a valósággal. Keressük a kimondott törvények és ideálok megvalósulását a múltban, és harcolunk megvalósulásukért a jelenben. Horváth, különösen pályája korábbi szakaszain, vállalkozott mind a kutató, mind a harcos szerepére, sajnos, nem egyforma sikerrel és szerencsével.

Elméletével egy tőről fakad történelmi rendszerezésének központja : a „nemzeti klasszicizmus” fogalma. „A klasszicizmus. . . több volt pusztán ízlési formánál. Ihletője a történelmi magyarság kifejlett erkölcsi öntudata, irodalma pedig a magyar szellem kvintesszenciájának művészi megnyilatkozása volt”. „A Kazinczy féle nagy nyugati iram hozományait ez a korszak : Petőfi, Arany, Gyulai nagy félszázada volt hivatva meggyökereztetni, nosztrifikálni. Vállalta s meg is cselekedte. Európaiság és gyökeres magyarság, művészi és erkölcsi eszmény a klasszicitás tökélyével ragyog műveikben. . . Termékenynek ígérkező megállapodás saját forrásaink mellett a százados iramban ; történelmi egyéniségünkhöz idomítása az európai szerzeménynek ; huzamosnak tervezett s hatékonyságra számítható érintkezése a művelt irodalmiságnak a nevelésre szoruló olvasóközönséggel.” (*Aranytól Adyig*.) „A magyar klasszikus ízlés, melynek első, spontán képviselője Petőfi, nem egyéb, mint végső kitisztulása az irodalmi ízlés immár hét évtizedes forrongásának, tehát nem kieszelt formula, hanem egy fejlődésfolyamat célhoz juttatása. Természetes, hogy ez az ízlésváltozat nem maga nevezte el magát klasszikusnak, vagyis nemzeti és művészeti vonatkozásban legtökéletesebb irodalmiságnak, örök mintának. Az utókor, az irodalomtörténet minősíti, s említett jegyein kívül azért is minősíti annak, mert korszerű, eleven közízlés volt a maga idejében”. (*Tanulmányok*, 279. l.)

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság, újjászervezése után alig egy évvel, 1949 őszén vitát rendezett a nemzeti klasszicizmusról. (Lásd: *Irodalomtörténet*, 1950. I. szám. 48–54. l.) Marxista irodalomkutatásunknak ezen a korai szárnypróbálgatásán igyekeztünk ezt a kategóriát irodalomszemléletünkől kitagadni. Azt hiszem, ma már ki lehet mondani, hogy nagyonis siettünk a kitagadással. Forгатom az egykori beszámolót, olvasom helyenként emfatikus mondatait, de az érvek jórészt ma már erőtlennek érzem. Azóta Horváth János nyomtatott szövegéből tudjuk, hogy elgondolásában Petőfi nem „irodalmi földgömbünk másik felén van”, hanem első nagy „nemzeti klasszikus”-unk. Ez természetesen nem részletkérdés ; kihat az egész kategória megítélésére. „Nemzeti klasszicizmus vagy irodalmi Deák-párt?” — állítja fel mindjárt a cím a kiélezett kérdést. „A 67-es politikát közvéleményünk ma már egyértelműen elítéli. Nem következetlenség-e, hogy a 67-es politika érzelmi talaját tükröztető irodalmat továbbra is bálványozzuk?” „A nemzeti klasszicizmus írói az úgynevezett békepártban szerveződő nemesi rétegnek megszólaltatói”. Ez voltaképpen az igazi komoly érv : a „nemzeti klasszicizmus” elnevezésben összefoglalt írócsoport voltaképpen egy politikai pártnak, rajta keresztül egy társadalmi osztálynak az irodalma. Egyik felszólaló kereken kétségbevonta, hogy „nemzeti klasszikus” irodalom egyáltalán lehetséges. Azóta mindannyian tanultunk egyet-mást az irodalmak nemzeti jellegéről. Lehetnek korszakok, amelyek társadalmilag is megvalósítanak bizonyos nemzeti egységet ; alakulhat úgy a fejlődés, hogy egy társadalmi osztály egyetemes nemzeti érdekek harcosa gyanánt lép fel. A Bach-korszak nyilvánvalóan ilyen volt ; a 48-at megelőző évek, Petőfi és Arany föllépésének ideje erős társadalmi feszültségekkel voltak ugyan tele, de számos kérdésben ekkor is megvolt az egység. Nem lehetetlen

vállakozás tehát ennek a klasszicizmusnak egy osztályon túlterjedő, egységes nemzeti alapját bizonyítani; minden olyan állítás, amely akár Arany, akár pláne Petőfi költészetét egyetlen osztályhoz kötné, ma már komolytalannak tetszik. Annál inkább, mert ma már nyugodtan beszélhetünk a nagy költők és alkotóművészek „osztályfelettségéről”. Az a kérdés: volt-e a „nemzeti klasszicizmus” címszava alatt összefoglalható egységes írócsoport, csak másodrangú; a nemzeti ízlés, eszmeiség és erkölcsiség eljuthat a tudatosodásra akár egymástól elszigetelt tehetségekben is. De azért a tényleges történeti kapcsolatok még tüzetes áttekintésre várnak.

A nemzeti klasszicizmus kategóriája Horváth körülírása szerint egyaránt tartalmaz történeti, és történetfeletti, „örök” elemeket. Az „ízlés és műformák, az irodalmi esztétikum magyarsága”, a „legtökéletesebb irodalmiság, örök minta” maga is történelmileg jött ugyan létre; s ami benne történetfeletti, korfeletti érvényű (Petőfire és Aranyra gondoljunk), abban mindenképpen vannak erős nemzeti vonások, olyan tisztaságban, amely megérteti mintakép-jellegüket. De ha mégis határozottan fölteszük a kérdést: az ily módon felfogott nemzeti klasszicizmus mennyire történelmi és mennyire esztétikai kategória, már komoly, eddig nem tisztázott problémák állnak elő. Horváth így mondja: „Megjegyzendő még, hogy a nemzeti irodalmak klasszikus korszakai igen különféle ízlés-minőségeket képviselhetnek, nem csupán s nem mind azt az egyet, melyet nemzetközileg »klasszikus«-nak szokás nevezni; az a kérdés, mily előzmények után, s mikor, kik által érkezik, s mit vesz át belőle maga az eleven kor. Így a miénkben — mi csak látszik paradoxnak — sok a romantikum.” (I. m. 280. l.) Horváth talán elsősorban az angol fejlődésre gondolt, ugyanis a hozzánk legközelebb eső két világ-irodalmi példa: a 17. század francia klasszikája és a németek Goethe—Schiller-korszaka mintha mást mondana. Mindkettő törekszik valami egyénre és osztályokra, talán még korokon is felülemelkedő egyetemességnek a megragadására, tehát a szépségideál, a kifejező-eszközök terén is többé-kevésbé az egyetemesítés, az elvonás felé orientálódik, ami erős nyomot hagy típusalkotásán, képkincsén, nyelvén is. Ezeket a vonásokat, legalább olyan mértékben, mint a németeknél, fel lehet fedezni a mi klasszicizmusunkon is. Igaz, hogy Arany ismételtlen megtagadja a „puszta elvont ideál”-t, s tudatosan a nemzeti színezetű konkretizálás híve (1. *Töredékes gondolatok*), de erkölcsi eszményeiben valami egyetemesig óhajt emelkedni, művészi módszereiben pedig kerüli a naturalizmusra, sőt a polgári realizmus egyrésztére is jellemző tényhalmozást, a megrekedést az esetlegesben. (L. az 1863-as koszorúban közölt bírálatot a Salammbó-ról.) Arany lírai szimbolikájában már 49 után feltűnik az eszményítő tendencia, sőt bizonyos értelemben eszményít maga Petőfi is. A német újklasszicizmussal pedig közelebről is rokonítja a mienket az a morális, emberformáló tendencia, amelyet harmonikusn olvasztanak be az esztétikumba. Úgy látszik tehát: mégis közelebb jutunk a klasszicizmushoz, mint történeti stílus kategóriához. (L. evvel kapcsolatban Horváth utalását kötetének 317. lapján.) (Fölmerülhet még a rokonítás a csaknem egyidejű német „poétikus realizmus”-sal, Otto Ludwiggal és társaival, de a mi klasszicizmusunk nemzetibb náluk, erősebben támaszkodik a népi alapra, és jórészt még a verses epika hagyományait őrzi.)

Mindebből azonban, ismerve a mi Bach-korszakbeli irodalmunkat, két további probléma adódik. A modern magyar realizmus fejlődési szakaszainak vizsgálata közben találkozunk egy olyan változattal, amelyet eszményítő realizmusnak neveztünk. Hogy viszonylik ez a nemzeti klasszicizmus kategóriájához? Nyilván hamis volna az eszményítő realizmust a nemzeti klasszicizmus kizárólagos esztétikai tartalmának megtenni. De mindenképpen annak a produktuma, legfeljebb második, esetleg késeiinek is nevezhető szakaszában (az ötvenes évek második felétől); még később, a hanyatlás szakaszában merev, terméketlen, a fejlődést gátló szemléletté válik. Az epigonok eszményítése más, mint Aranyé vagy Keményé. Nemzeti klasszicizmusunk tehát alapjában realista jellegű volna. Ebből azonban, a benne nyilvánvalóan meglevő romantikus elemek elismerésén túl is fogas kérdés adódik. Számolnunk kell azzal, hogy a Bach-

korszak idején — mai irodalomszemléletünk szerint — kibontakozott és az egykorú közönséget is meghódította az ún. nemzeti romantikus irány, amelynek egyetlen klasszikus képviselője Jókai, de kisebb korifeusa számos akad (Vas Gereben, Szigligeti, Tóth Kálmán), — s amely itt-ott magára Aranyra is hatással volt. Horváth fogalmazásában aligha lehet oly tágra vonni klasszicizmusunk körét, hogy ez is beleférjen; ihlet- és ízlés-elvük aligha hozható közös nevezőre. De azt hiszem, akad rokonság is köztük; együttélésük történeti tény; nem tudom, ez az együttélés nem jelentett-e versenyzést?

Akár így, akár úgy — mindez mégis kényszerűen fölveti a legkomolyabb problémát: a nemzeti klasszicizmus, ahogy Horváth nyomán értjük, ahogy Aranyra, Petőfire, Keményre, Gyulaira vonatkoztatjuk, csakugyan a teljes magyarságot fejezi-e ki, helyesebben: magába fogad-e mindent a magyarság népi-társadalmi-történelmi-erkölcsi problémáiból? A sokat emlegetett érzelmi-erkölcsi átszűrés nem jár-e e tekintetben áldozatokkal is? Az *Aranytól Adyig* koncepciója klasszicizmusunk asszimilációjának elmaradásáért kritikánkat, irodalomtörténészeinket, kultúrpolitikánkat, nem utolsósorban történelmünk alakulását teszi felelőssé. Ezek a tényezők viselik-e valóban a teljes felelősséget? Vajdában, Adyban, Móriczban nem a klasszicizmus köréből eleve kiszorított erők és tartalmak törnek-e fel? A történelem száz év alatt nem fejlesztett-, gyűrt-épített-e rajtunk olyan értelemben is, hogy magyarságunk több tekintetben túl is nőtt az Arany—Gyulai-féle klasszicizmus befogadóképességén?

Ilyen szempontból különösen elgondolkoztató Horváthnak előbb már jelzett kísérlete a klasszikus ideálokért folytatott gyakorlati harccal, amely a huszas évek elején a közönségnevelésnek, az új közízlés kialakításának jelszavával indult meg, s amelynek külső kerete a *Napkelet* folyóirat (és a mögötte álló „Magyar Irodalmi Társaság”) volt. Nehéz és kényes téma ma is még erről írni, pedig az elvek és tények tisztázására szükség volna. Lehet-e az irodalmi fejlődésnek eszmeileg végső stádiumát, eredményét, a közízlést, közvetlenül megvalósítandó célként kitűzni, irodalomtörténészeknek, kritikusoknak, pláne, amikor igazi haderejük: a nagy alkotó költők-írók fél évszázada halottak? Mennyi valódi társadalmi erőt lehetett ez irányban akkor megmozgatni, különös tekintettel a hagyományos osztályok kulturális alkotó-és befogadóképességének hamarosan nyilvánvaló gyöngeségére? Éppen ezért mennyire lehettek függetlenek a nem valami magasszintű államhatalomtól? Számoltak-e komolyan a korízléssel, amely, nemcsak nálunk, hanem Európa-szerte, az első világháború és a nyomában kialakult helyzet élményeitől még jobban ösztönözve, irodalomtól és művészettől ekkor még a klasszikával össze nem férő, ösztönös, sejtető, elemi, lazább formákba öltöző hatásokat várt? Ekkor mintha még az élő magyar irodalom alakulása is ellenükre járt volna. A Nyugat ugyan végkép elszürkült, de a halott Adyt akkor kezdik megismerni és szeretni szélesebb körben, azok is, akik előbb elutasították. Móricz, Babits, Kosztolányi, Tóth Árpád a Nyugattól csaknem függetlenül új alkotó korszakot ér el és növekvő népszerűséghez jut. A Napkeletnek pedig ezek nélkül, sőt ezek ellenében kellett volna sikert aratnia. Horváth egy-két évtizeddel előbb tanúja volt az újjelví irodalom megszületésének, amely az ő eszményeivel erős ellentétben volt; mégis, a Napkelet korában, ehhez közeledni, megérteni, talán nevelni is lehetett volna megfelelő eszközökkel — de legyőzni csak más ihletű és ízlésű nagy alkotó-tehetségek felbukkanása révén lehetett volna, ezt pedig akkor nem adta meg az idő. A Napkelet csődjének legfőbb oka nem a benne közölt tanulmányok, amelyek közt sok értékes volt, hanem szépirodalmi részének alacsony színvonala, a dilettantizmus erős beszivárgása soraiba, amiben már a „konzervatív” magyar társadalom kimerültsége is tükröződött. Néhány esztendő, a huszas évek vége irodalmunkban már új helyzetet hozott; Osvát halála után a Nyugat új kézbe került, Móricz mint szerkesztő a „nemzeti koncentráció” jelszavával indult el, a népiesekkel új ihlet, új ízlés jelentkezett. Talán ekkor nagyobb reménye lett volna a kritikának és az irodalomtörténetnek, Horváth elképzelése szerint, egy Petőfihez és Aranyhoz közeledő közízlés kialakítására. Talán-talán. Csakhogy ekkorra már Horváth, élete nagy csalódásával lelkében, régen visszavonult puritán, csaknem szegényes bútorzatú egyetemi szobájába.

Akik csak az egyetemről ismerik, s pláne csak a huszas évek végétől, már zárkóztak, visszavonultak, magánosnak ismerik. Olykor elejtett közvetlen, személyes vallomásait megüli a rezignáció hangulata, csak szűk baráti körben sugárzik kedélyének eredeti melegsége. Már csak az emlékekben él az az idő, amikor, még tizennégy előtt, barátja, Ady módjára rontott be a magyar bozótra. Működésének fő színhelyén, az egyetemen, Császár Elemér a lemaradók irigységével figyelés és ha lehet, gátolja is nevelő és oktatómunkáját. Nagy alkotó korszaka már ebben az elzárkózottságban bontakozik ki. Voltak, akik szellemtörténészek hitték, pedig a tárgyi hűség föltétlen megkövetelésével és adatgyűjtésének teljességre törekvő páratlan gazdagságával ennek a nem mindig kellemes útítársnak inkább ellenére dolgozott. Igaz, hogy a filológiai és történelmi realizmus nála csak szolgálja a nagy szintézisnek, amely nemcsak arányai-
val és architektúrájával fog jövőben is ihletni, a nagy gondolatrendszerek módjára, hanem alapfogalmaival, fejlődésrajzával és annak eredményeivel is. Maradandó rendszer ez, ha a maradandóságot nem merevségnek és kizárólagosságnak értjük. Hatását, amely egykor a tanítványok százain át sugárzott szerte az országba, néhány esztendő megzavarhatta — tartósan nem lesz képes akadályozni. Módszere, kategóriái megjelennek olyan fiatal tudósoknál is, akik személy szerint alig vagy egyáltalán nem voltak hallgatói.

Tudós-tanítványainak együttese elég tarka képet mutat. Egykori disszertánsainak, a nagy rendszer napszámóinak és téglahordóinak jelentékeny része megmaradt pályáján, a középiskolai tanárságban. Néhányan dolgoztak és dolgoznak ma is azon, hogy koncepcióinak egyes részleteit továbbfejlesszék. Maga a nagy mű azonban, ha kidolgozása még nincs is lezárva, annyira kerek és önmagában nyugvó egész, hogy — mint az ilyen életműveket általában — közvetlenül folytatni nem lehet. Csak epigonjai lehetnének; de a derekabbak a szó igazi értelmében magukévá teszik, s egyúttal ki is nőnek a Mester keze alól.

Tanítványainak valamilyen kiadványsorozatban vagy effélében való összefogására, ahogy ezt mások, nála kisebbek is megtették, ő nem vállalkozott; „iskolát” nem szervezett. Nem tudom, lett volna-e módja rá; Császár Elemérről gondolok, aki annyira ellenlábas volt, hogy amíg élt, még egy magántanári habilitációban sem tudtak megegyezni, legalábbis az ifjabb nemzedék köréből. Számításba kell még venni, hogy Horváthnak szuggesztív hatását más hatások is keresztették. Tanítványai közül többen jutottak ki a Horthy-korszakban külföldre, ismerkedtek meg német, francia professzorokkal, újszerű filozófiai, esztétikai, irodalomtudományi irányokkal.

Hadd szóljak végül, ebben az összefüggésben néhány szót magamról is. Az egyetemi padosorokban már nem ültem előtte; az Éötvös-Kollégiumban volt szakvezető tanárom. Semmiképp sem voltam a hűséges tanítvány mintaképe. Témáit, amelyeket ajánlott, hamar elfeledtem; igaz, hogy folyton tanulni akartam, de nagyon is a magam fejével. Rendszerét elhagytam, mielőtt még igazán megismertem volna. Sokfelé indultam; futottam idegen fények után, amelyek olykor légvárak ablakából világítottak. Szeretném most, későn, megmondani, hogy professzorom be nem telt várakozásai utólag mégis fájtak, s egy kis szégyenkezést ma is érzek miattuk. Tudományos barangolásaim közben időnként nagyon messze jutottam tőle; úgy érzem, az utóbbi évek, különösen tanulmánykötetének megismerése, megint közel hoztak hozzá. Mégiscsak az ő tanítványa vagyok, és ha módom volna még egyszer nekiindulni, kezdeni megint csak őnála szeretném.